

ИЗМЕЂУ ТРУБЕ И ТИШИНЕ

РАТНИ СЛИКАРИ
1912–1918.

Галерија РТС
Београд, Таковска 10

13. март – 13. април 2014.

ИЗМЕЂУ ТРУБЕ И ТИШИНЕ

РАТНИ СЛИКАРИ
1912–1918.

Радио Телевизија Србије

Галерија РТС
Београд, Таковска 10

13. март – 13. април 2014.

Издавач

Радио-телевизија Србије

За издавача

Никола Мирков, в. д. генералног директора РТС

Аутор изложбе и каталога

Здравко Вучинић

Сарадник у припреми изложбе и каталога

Милутин Поповић

Сарадник на каталогу

Наташа Селмановић

Аутор поставке

Петар Ђиновић

Лектор

Боја Јовчић-Талијан

Фотографије

Срђан Вељовић и архиве власника

Ликовно-графичко решење и припрема

Зоран Ђорђевић

Штампа

Штампарија РТС

Тираж

1000

Београд, 2014.**Председник Савета РТС за ликовно стваралаштво**

Никола Мирков

Продуцент

Никола Ђинђић

Секретар Савета

Александра Јелисавац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

75.044(497.11)"1912/1918"(083.824)
75.071.1(497.11)"1912/1918":929

ВУЧИНИЋ, Здравко, 1943-
Између трубе и тишине : ратни сликари
1912-1918 : Галерија РТС, Београд, 13. март -
13. април 2014. / аутор изложбе и каталога
Здравко Вучинић ; [фотографија Срђан
Вељовић]. - Београд : Радио-телевизија
Србије, 2014 (Београд : РТС). - 24 стр. :
репродукције ; 29 cm

Текст штампан двостубачно. - Тираж 1.000. -
Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-6195-046-9

а) Сликаство - Србија - 1912-1918 -
Изложбени каталози б) Сликари - Србија -
1912-1918 - Биографије
COBISS.SR-ID 205655564

ИЗМЕЋУ ТРУБЕ И ТИШИНЕ

Са лица места о поразу и победи

Србија се налази на раскршћу светова, на граници Истока и Запада, дакле, на путу великих интереса. Многи су је походили, добронамерни и они други, којих је чини се, било знатно више јер их је водила похлепа и користољубље.

Наша земља је вазда била на мети моћника, који су желели да је опљачкају, покоре и потчине својим потребама. Настојали су да њоме трајно загосподаре. Њен живаљ је, вековима, жестоко крварио.

У дугом постојању, на месту у којем је утемељен, српски народ је у своју историју уписао бројне ратове. Тешко их је све побројати. Забележени су сукоби што су доносили поразе, али и победе. Ретко је која земља толико пута била близу слома, понекад чак на ивици опстанка, као Србија. Попут феникса, успевала је да се усправи, ослободи, поново васкрсне, уздигне се и надаље траје.

Нажалост, *интересовања* за Србију још нису прошла. Њих и данас има, на шта упућују примери из блиске прошлости.

Постоји доста ваљаних разлога да се *балканским рајшовима* и *Првом свејском рајшу* наново вратимо, да их изнова разматрамо и тумачимо, да о њима, са довољно одмака, критички размишљамо, да извлачимо поуке за садашње и будуће време. Није претерано казати, поготово када је у питању *Први рајш*, да је то најсудбоноснији светски, европски и, наравно, српски догађај у првој половини двадесетог века. Он је намах променио социјалну, ништа мање политичку карту већег дела света и оставио трајне последице на ток човечанства. На тој мапи се први пут појавила Југославија, као новонастала државна творевина јужнословенских народа.

Не треба посебно истицати у каквим се драматичним околностима рат одвијао, колико је био потресан и погубан за народе Балкана, нарочито за Србију, која је у њему учествовала целим потенцијалом, јер се наша у безизлазном положају. Била је приморана да своју слободу поистовети са вишим државним и етничким циљевима, уз претњу биолошком опстанку њеног становништва.

Балкански рајшови су трајали током 1912. и 1913. године. Вођени су да би се ови простори ослободили од Турске, док се *Први свејски рајш* збио непосредно после њих, тачније између 1914. и 1918. године. Покренуле су га империјалистичке силе, борећи се за превласт око тржишта и извора сировина. Аустроугарска је на сваки

начин хтела да одржи доминацију над делом анектираних територија. Србија је до балканских ратова доживела процват, постала је респектабилна и просперитетна држава. Њена независност је постала сметња циљевима Аустроугарске на Балкану, те се тражио начин да се она обузда. Пошто Царински рат није донео особитог успеха, Сарајевски атентат је био покриће и повод како би се изнудио сукоб и, као такав, оправдао пред светом.

Дакле, пре равно сто година, на *брговијом Балкану* се упалила варница Првог светског рата.

Упркос изнурености, која је уследила након *балканских рајшова*, упркос посусталој економији, слабој опремљености, истрошеном, готово занемарљивом наоружању, потом прекинутим комуникацијама унутар земље, губитку веза са савезницима – Србија је прихватила наметнути сукоб, који, из моралних разлога, није могла да избегне.

Српска војска је остварила почетне успехе, који су били велики и значајни, поготову на Церу, Дрини и Колубари.¹ Упркос жестини одмазде и тешким страдањима, она је својом одбраном засенила ондашњи свет. Тим поводом је француски маршал Жофр изрекао: „*Повлачење наших савезника – Срба, у околностима у којима је извршено, превазилази њо страхотима све што је у историји до сада као најстрашније забележено.*“

Тиме је скренула пажњу јавности изван наше земље.² Многи су похитали да пишу и извештавају о новонасталим догађајима. Отпор је превазилазио могућности српске војске. Приступило се организованој повлачењу, после којег је уследила незапамћена одмазда. Тада је знаменити криминолог и велики поштовалац српског народа Арчибалд Рајс³ дошао да се увери и сведочи о насиљу над недужним становништвом, према којем није било милости свеједно да ли су у питању старци, жене или деца.

¹ Деликатни маневри на Церу и Колубари, вођени са сигурним просуђивањем, са слободом духа и снагом који испољавају мајсторство српског командовања – заслужују да заузму сјајно место у нашим стратегијским студијама (француски маршал Жофр).

² Неке од тих битака, њихова сјајно изведена тактика, изучавају се на појединим војним академијама у свету.

³ Рајс је умро 1929. у Београду. Пре сахране на Топчидерском гробљу, по његовој жељи срце му је извађено и однето на Кајмакчалан.

Масакр који је аустријска војска спровела после пораза на Церу покренуо је идеју да се догађаји потпуније документују, како би се светска јавност о почињеним злodelима боље обавестила. Значај тога увидео је *Штаб Врховне команде*, који је, још од *балканских ратова*, почео да прихвата сликаре у војне јединице, да својим умећем бележе важна догађања и сачувају их од заборавља. Тада их је било око двадесет, док је тај број, захваљујући организованом поступку, касније двоструко нарастао.

На званични назив *рајни сликар* први пут наилазимо 21. септембра 1912. у објави за путовање број 86, која је, са потписом Живојина Мишића, издата сликару Петру Раносовићу. Следећи податак се односи на објаву број 4190, од 27. јуна 1913, на основу које је сликар Драгомир Глишић упућен у рејон Дунавске дивизије првог и другог позива. Њу је издао начелник Генералштаба Петар Бојовић.

Увидевши значај сликара, *Штаб Врховне команде* српске војске издаје и званично *Упутство за упућену рајних сликара придошлица штабовима виших јединица на војништу*. Обавештење са ознаком број 2401 штампано је у Ваљеву 20. августа 1914. године. Наредбу је издао војвода Радомир Путник.

Документат је донет како би се најважнији тренуци борбе, па и осталих ратом изазваних прилика, сачували за историју. Наложено је да се што верније прикажу токови борбе, да се насликају сви важнији моменти и поуздано предочи њихова импресија. Посебну пажњу је требало обратити на трагове свирепог и варварског понашања које непријатељ оставља иза себе. Да би што боље обављали своје дужности, сликари су се, код оперативног одељења *Врховне команде*, благовремено обавештавали о поједним ратним дејствима која је требало забележити. Сходно томе, омогућен им је непосредан приступ самом бојишту. Занимљиво је да су за свој рад добијали дневно три динара, што је било у равни следовања које су примали официри.

Дакле, први пут је код нас, колико је познато и у историји уопште, званично уведена назив *рајни сликар*. У документу су сročена упутства за њихов начин деловања у ратним приликама, што значи да су уведена правила владања, задаци и обавезе којих су уметници морали да се држе.

Пред *Први светски рат* клима у Србији је била задојена идејом о југословенству, чијим су се идеалима, потеклим из Русије, надахњивале младе, родољубиве снаге. Сходно томе, бројни добровољци, не само српског порекла, похрлили су из готово целог света да помогну, а било је и доста сликара који су пожелели да се придруже, да суделују у походима и, на свој начин, помогну својој земљи. Колико је код појединаца била јака воља за учешћем, види се из податка да су неки од њих *лажно љовевали* године како би се нашли у јединицама.

Уметницима је, у тамошњим околностима, пружена свака могућност да се укључе и праве записе о ратним збивањима. Упознати су са правима и обавезама које је требало поштовати. Тако су, на пример, своје радове морали да шаљу *Врховној команди*, која их је прегледала, одобравала, усмеравала њихово коришћење уз даља упутства.

И поред снажног отпора, током ратних дејстава, српска војска није могла да издржи налет надмоћнијег, бројнијег и боље наоружаног непријатеља, али се није ни предавала. Била је сатерана на Косово и Метохију. Ту је донета судбоносна одлука, јединствена у европској, па и светској историји. Одлука о повлачењу из земље.

Одступање војске се одвијало преко снегом оковане Црне Горе и врлетне Албаније, уз заштиту десног бока од стране црногорске, санџачке војске, којом је командовао сердар Јанко Вукотић. Одлучна битка је уследила 6. и 7. јануара 1916. на Мојковцу, где је намах заустављен продор аустријске дивизије и српској војсци обезбеђено даље повлачење. Сердар Јанко Вукотић је тада, на молбу Радомира Путника, послао депешу следеће садржине: „*Нека српска Врховна команда не води бригу. Црногорска санџачка војска решена је да се до последњег војника жртвује, а да не дозволи непријатељу да се јави брајској српској војсци у бок, а још мање у позадину.*“

Народ Албаније је био непријатељски расположен према српским ратницима. Један италијански генерал, непосредни сведок трагедије када је у албанском граду Фијери, у једном дану, умрло седам хиљада регрута српске војске, изјавио је да *никада у историји човечанства људско око није видело толико тужног призора*.

Повлачење, у правцу Крфа, одвијало се од краја новембра 1915. до половине јануара 1916. у најтежим зимским приликама, без хране, лекова и ваљане опреме. Људство се успут перманентно губило, нестајало је у готово немогућим условима прохода. На хиљаде њих је страдало. То најбоље потврђују потресне речи Милана Ђ. Недића, које је упутно навести: „*Избачени шако на врлети и у амбисе негоспољубиве Албаније, десетковани глађу и болешћу, тучени недобом у беспућној и дивљој земљи, сачекивани и мучки, из заседа, од Арнауца пушкарани, ми смо се крећали немо и на њом љуцу умирали од најстрашније смрти која уопште човека може снаћи: од зиме и глади. Ишли смо сћално и сћално дефиловали љоред својих другова који мртви лежаху лево и десно од нас, љоред љуца.*“

Главнина снага се прикупила на линији Скадар–Тирана–Елбасан. Званични подаци говоре да је у овој голоти живот изгубило 217.455 људи, међу којима је њих 77.400 припадало активном војном кадру. Савезници су српску војску прихватили код Драча и Валоне. Један део, њих 140.000, пребачен је на Крф, других 12.000 у северну Африку, у Тунис и Мароко. По доласку на Крф 10.000 изнемоглих и болесних нашло је вечни мир код острва Вида. Дакле, при крају повлачења, својеврсна *Плава гробница* се, нажалост, показала особеним епилогом драме. Многим ратницима што су кренули да бране отаџбину постала је последње боравиште.

Ово повлачење, без сумње, спада у ред најтежих и најстрашнијих одступних маршева у историји светског ратовања.

Бројке надаље казују да је у пробоју фронта погинуло 43.000 војника. Србија је на олтар слободе положила животе укупно 1.180.000 мушкараца, жена и деце. Тачније, у питању је четвртина укупног становништва. То је била огромна цена за тако малу земљу. Амерички министар спољних послова Роберт Лесинг тада је изјавио:

„Када се буде писала историја овога рата, најславнији одељак ње историје носиће назив: Србија. Српска војска је учинила чуда од јунаштва, а српски народ њершрпео је нечуване муке, и ишакво њожршвовање и ишрајности не могу њроћи незайажено – они се морају наградиши.“

Колико је српски народ био десеткован током Првог свејског рата, говори податак да је након њега рађање мушког детета обележавано као највећа свечаност, звуцима државне химне.

О том трагичном али и најблиставијем поглављу које памти наша историја говоре бројни документи, писани и неписани, потом свакодневни и сваковрсни предмети које су борци својеручно израђивали на ратиштима. Махом неименовани творитељи су их, поред осталог, дељали у дрвету, гравирали на чутурама, на прибору за јело, носили их и, као највећу драгоценост, као успомену, чували их до краја. Неке од тих рукотворина су, нажалост, неповратно нестале.

Поред поменутих, у сваком погледу аутентичних, драгоцених показатеља, рат је нашао места на фотографијама и филмовима, у предањима, ништа мање у причама непосредних учесника догађаја, у тада испеваним песмама (*Тамо далеко, Креће се лађа француска, Плава гробница*). Потом, не смео заборавити књиге које су тим поводом написане (*Српска шрилогија* Стевана Јаковљевића, *Време смрти* Добрице Ћосића). Томе треба додати речи јединствене жене ратника, Милунке Савић – српске Јованке Орлеанке, која је казивала: „Ми смо њевали кад нам је било најтјеже, зайевали смо када су нас француске лађе ѡребацивале из Албаније на Крф, а били смо живи лешеви. Француски морнари и официри су ѡлакали слушајући нас, и говорили су: Какав диван народ. Певали смо када смо умирали на осирву Крфу и Виду, ѡевали смо када смо гинули на Солунском фронту...“ Све то чини збир драгоцених података који, као мозаичке коцке, склапају слику о античкој епопеји тадашње српске збиље.

Овоме додајемо још један, изузетно важан, по својој природи особен сегмент, који је настајао у спреси са живом стварношћу на терену, уз повлачење, ратне окршаје, пробој и победу. Реч је о ликовним делима, свеједно дали су у питању овлашне импресије, неки пут оскудне скице, непотпуно сачуване, успутне забелешке оловком, довршени цртежи, акварели, темпере или слике. Сами радови о томе говоре на посебан, себи својствен начин.

Сликара који су учествовали у балканским ратовима било је око двадесет. Треба знати да су они у то време учинили прве кораке, који ће, нешто касније, у рату што је следио, бити осмишљени и боље организовани.

Током Првог свејског рата њихово присуство је постало бројније, чак двоструко веће. Како би утисак о борбама, повлачењу и пробоју био што уверљивији, нашу војску је званично пратила група уметника, њих укупно осамнаест. Незванично их је било знатно више, сматра се, по неким подацима, око четрдесет.

Упутно је, овом пригодом, разјаснити учешће појединих уметника у рату, њихову улогу и место које су добили у тим околностима. Треба раздвојити појам *ратни сликар* *Врховне команде* (сликар извештач) од појма *ратни сликар* или вајар као професионални борац, ратник. Један број уметника је српску војску са штабом пратио до пробоја, значи до самог краја, док је било и оних који су, са своје стране, на који било начин,

учествовали у борбеним дејствима али као сликари нису били у функцији Врховне команде, већ су обавезу према бележењу података сматрали личним, патриотским чином.

Зато их не треба заборавити.

Изложба је, с правом, обухватила све уметнике који су следили војску и, како-тако, бележили своја запажања, без разлике да ли су били званично регистровани за потребе *Врховног штаба*. Сматрао сам да је, поред непосредног, војнички професионалног учешћа на фронту, вредно пажње показати њихово сликарско умеће и труд испољен у тренуцима ретких предаха.

Било је и оних који нису одлазили из земље, као што је знаменита Надежда Петровић, која је 1915. као болничарка од тифуса умрла код Ваљева, или Бета Вукановић, која је преживела рат и још дуго опстала на ликовној сцени, па и Даница Јовановић, која је убрзо по избијању рата стрељана. Рат нису преживели Александар Лазаревић, Видосава Ковачевић, Малиша Глишић, Бранко Јевтић, Милорад Ђокић, Цвијетин Јоб, док су одмах после рата умрли Коста Миличевић, Ђорђе Михаиловић, Коста Јосиповић и Ристо Вукановић.

О каквим је делима реч, које су њихове одлике?

Најпре, као што се може претпоставити, услови за њихов рад на фронту били су крајње неприкладни: од опасних места на бојишту, која су походили и на њима сликали, што подразумева да нису били у могућности да своја казивања остварују у продуженом временском следу, до прибора који им је стајао на располагању. Опсрба материјалом била је оскудна, скоро занемарљива, мада суга, по казивању Живорада Настасијевића,⁴ пошто га није било у Солуну, добијали из Италије и Француске. Довијали су се на разне начине. Испомогали су се оним што су имали, што им се нашло при руци. Користили су углавном разноврсне папире, заостале скицен блокове, картоне, нешто ређе је у употреби био лесонит и понеко платно. Највише радова је остварено у оловци, акварелу, пастелу, тушу, а нешто мање у темпери и уљу. Дела су махом настајала на терену по кратком поступку. Један део је остајао какав јесте, док је мањи број, првенствено скица и кратких забележака, накнадно завршаван или претваран у коначну форму, најчешће сликарску, чиме је добијан *цртајан* и непроменљив визуелни податак.

Настасијевић⁵ наводи да су им тек у Солуну услови за рад били пристојни. Његова је секција на себе скренула пажњу, те су савезнички официри посећивали њихову импровизовану изложбу у холу зграде у којој су становали. Тада се зачала идеја да у Солуну приреде већу смотру радова. Стицајем околности, она је одложена за повратак у Београд.

Током рата доста сликара се упоредо бавило фотографијом. Иза њих, за прилике у којима су деловали, остао је замашан број ликовних радова. Неки од њих су на терену правили забелешке које су накнадно преносили у другу ликовну форму, док је било и оних радова, додуше нешто ређих, који су настајали на месту догађања. Они су посебно драгоцени као докуменат али и доживљај дате стварности.

⁴ Живорад Настасијевић, Ратни сликари 1912–1918, Галерија Војног музеја на Калемегдану, Београд, октобар–новембар, 1964.

⁵ Исто

Сва дела, поготово она што су насликана у току ратних дејстава, мањих су димензија. Неки пут су дорађивана или су на њима вршене накнадне коректуре, чак су нека од њих преносена у други материјал и сличну ликовну дисциплину. Ако је таквих захвата било, а било их је, онда су у нечему губила, пре свега у оној сугестивној *al prima* опсервацији. У таквим приликама, радови су попримали другу вредносну димензију, која се смештала у дојам повишене драмске конотације. За разлику од њих, дела што су стварана у особеном природном окружењу показују другачији утисак, одају свежину непосредне перцепције дате стварности. Код њих није било потребе за нарочитом, накнадном дорадом, или пак другом врстом поправке.

Дела поменутих стваралаца рађала су се с муком. Настајала су с љубављу и надахнућем, у рововима и на ратиштима. Често исцрпљени и уморни, прихватили су се оловака и скицен блокова на рачун сна и одмора. У њих је уденуто сентиментално и лирско осећање, често нежно и меланхолично,⁶ примерено стилској поетици времена колико и појединачним, личним афинитетима.

Треба поменути два основна, паралелна, тематски успостављена тока, који су били у домену пажње сликара о којима је реч. То су пејзажи и ратне сцене. Занимљиво је да су у пејзажима, који се односе на Крф, Капри и још неке пределе, остварени значајни домаћаји, далеко већи од оних са ратним темама. То правда податак што је та дела, поред отежаних услова за рад, зарад вредносног учинка, пратила наративна конотација, док су се у бираним мотивима из природе уметници приклањали знатно слободнијој интерпретацији. Тиме постаје јасније што су тада, у две године, на два поменута, сунцем обасјана медитеранска острва настала најзначајнија дела српског импресионизма; још више, остаје неспорна чињеница да се са крајем *Првог светског рата* окончало раздобље српског импресионизма. Магична светлост Каприја је, код Милана Миловановића, покренула лавину осећања, која су се претворила у fine приказе лирски доживљеног окружења, док је Коста Миличевић, са извесном сетом и потиштеношћу, преносио личну исповест и исповест своје генерације.

Тешко је схватити како се, управо током тих бурних превирања, готово симболично, с крајем рата завршило једно историјско поглавље и почињало ново. Наш импресионизам је у то време бележио последње дане. Његово трајање се окончавало у најтежим околностима. Да парадокс буде већи, поетички домаћаји тих дела су били изузетни. Једном броју сликара тадашње прилике нису засметале да изнедре неке од најзначајнијих радова у том домену и, уједно, нагесте ново раздобље у српској уметности.

Бележећи поменуте догађаје, они су оставили трајне записе, не само о борбама него и о другим приликама кроз које су пролазили и доживели их. Као што се види, није у питању само својеврсни доказни материјал, разуме се веома важан са становишта документарне грађе,

⁶ Лазар Трифуновић, Ратни сликари 1912–1918, Народни музеј Београд и Војни музеј, Београд, 1964.

већ нешто можда још важније. То су творевине уздигнуте до духовних релација, које свеколико и обухватно, усудујем се казати, на најбољи начин говоре о екстази народа који се нашао на голготи. Колико је познато, томе нема сличних примера.

Иза учесника рата, бораца и сликара, остала су трајна, непролазна материјална и духовна сведочанства, док је доста тога заувек изгубљено. Посебан и речит пример су ликовни уметници чија су имена утемељена у српско културно биће. Они су изнели значајан део терета, а њихово делање оставило је упечатљив траг. Међу првима су, својим начином, проговорили о крвавим белезима велике епопеје. У радовима што су их саздали представљени су готово сви сегменти војничког и ратног живота, али и обични, свакодневни мотиви, које су наметале прилике на терену, који су били део заједничке субине.

Како било, тек њихово дело је утемељено у домаћу историју сликарства, и без њега се не може замислити, нити поуздано разматрати наша модерна уметност. Дакле, важно је изнети да поједини радови, настали пре свега у *Првом светском рату*, припадају незаобилазним остварењима, тим пре што се неки од њих, вредносним домаћајима, уздижу у сам врх постигнућа културе којој припадају.

Другим речима, то значи да поједина остварења настала у том распону спадају у темељне прилоге нашег сликарства, чиме се придружују престижним нивоима савремене српске уметности. У њима су завештане незаобилазне премисе деловања *рајних сликара*, који су, на свој начин, испунили историјски завет српском народу.

О уметницима из Првог светског рата се повремено писало,⁷ свакако не у мери коју заслужују својим доприносом. Организоване су им прикладне изложбе. Неке од њих су се одликовале исцрпним анализама, док су поједине остале без потпунијих података. То је зависило од потребе показивања материјала и намене излагања. Доступни подаци⁸ показују да је прва смотра њихових дела, названа *Изложба Рајних Сликара*, приређена 1919. у сали *Основне школе* код Саборне цркве.⁹ Она је обухватила само пет аутора: Михајла Миловановића, Косту Миличевића, Стевана Милосављевића, Милоша Голубовића и Живорада Атанасијевића.¹⁰ Није познато

⁷ Што се тиче фото-материјала, исцрпну студију је припремила Марина Зековић пригодном студијом *Рајни сликари, фотографи аматери и дојисници фотографи у српској војсци 1914–1918*. Војни музеј, Београд 2001.

⁸ Мисао, књижевно-политички часопис, књига прва, Св. I – IV, 1919.

⁹ О изложби је писао Живорад Настасијевић, наводећи да је она смишљена у Солуну. Будући да је била прва те врсте, да је организована у тек ослобођеној Србији, као таква, забележила је велики успех. Публика је по цео дан масовно долазила, те су се посете одвијале у групама, уз заставе, из разних крајева земље. Занимљиво је да је велики број изложених радова откупило Министарство војно, док је мањи број радова продат приватно, а неке су узеле друге државне установе. Нажалост, многа дела су страдала током бомбардовања у Другом светском рату.

¹⁰ Реч је о сликару Живораду Настасијевићу.

због чега су изостала дела осталих уметника, учесника рата. Иако не сасвим обухватна, она је предочила сцене *рајног њорекла – њо су слике рађене на Крфу и на Солунском фронту, у њериоду од њројаси до ослобођења. Прелаз њреко Албаније, у њрви мах, заштим војнички животи на Крфу, сам Крф и, најзад, живош и борбе наше војске на Солунском фронту били су њихови главни извори инспирације... војска, њоложаји, рајна оруђа, борба и смрт,... најзад славна месџа и њредели: Кајмакчалан, Веџерник, Јелак, Козјак и њдг.*¹¹

Ипак, на изложби се нашло мање радова са темом из рата а више пејзажа. Разлог томе треба тражити у податку што је то још увек било време пленеризма, дакле омиљеног начина сликарског творења, које се одвијало изласком у природно окружење. Сличан поступак се назире и код оних уметника који су имали намеру да својим делањем непосредно покривају ратна дејства.

Тек после три деценије, тачније 1940, одржана је друга изложба, чиме је, још једном, истакнут значај сликара који су суделовали у ратној епопеји.

Од четрдесетих година наовамо, приређено је више сличних, нешто потпунијих приказа¹² учинка уметника из поменутих ратова.¹³

Остаје утисак да улога ратних сликара није одвећ истакнута нити је њихов допринос оцењен на примерен начин. Ово је прилика да се још једном, сто година од минулих догађаја, поново осврнемо на дела која су, тим путем, урађена и доспела нам у наслеђе. Нека су тек откривена, те она, у том погледу, барем унеколико померају наша сазнања и, дабоме, бацају ново светло на крупне невоље које су задесиле нашу земљу у првој половини ХХ века.

Изложба је окупила неке већ познате уметнике али и друга имена, самим тим и нове радове, који су мање знани, делом сасвим непознати широј културној, па и стручној јавности. Многа остварења нису сачувана или су засад непозната, те је још покоје дело остало по стра- ни, изван домашаја, па ће будући прегоаци имати прилике да откривају, забележе и врате их из заборави.

Потребно је казати да манифестација, каква јесте, нема карактер престижног догађаја, иако се он подразумева. Она није изолована само на рецентну грађу већ у њој треба провидети докуменат времена који поприма шири контекст. Тиме се истиче дирљива, макар не увек стваралачки респектабилна страна њихова доприноса, који употпуњује панораму деловања на ратиштима.

¹¹ Ц. Зограф, Изложба ратних сликара, Мисао (књига прва), Београд, 1919.

¹² Треба поменути запажену изложбу ратних сликара од 1912. до 1918. која је, на иницијативу Народног музеја и Војног музеја у Београду, 1964. приређена у Галерији Војног музеја на Калемегдану. Изложба је обухватила 35 аутора, односно 90 слика и цртежа, „претежно ратних мотива“, што значи да се није одвећ водило рачуна о ауторима и делима која се директно односе на дате догађаје.

¹³ Најпотпунију, у сваком случају рецентну студију материјала који се тиче ликовних дела насталих на фронту сачинила је Нада Шујица, музејски саветник, у каталогу уметничке збирке из Војног музеја у Београду, *Дела 1912–1918*. Војни музеј, Београд, 1982.

Допринос и значај изложбе треба тражити најпре у документарној заснованости, која осликава дотично време, а потом у културолошком аспекту, заправо у логички успостављеном следу српске уметности, чији се ток није прекидао, већ се надовезао на претходна искуства уз наговештај даљег развоја. То се раздобље показало виталном споном између два света и две идеје. Једне – остављене у домену прошлости и друге – што је грабила новим погледима ка модерном начину израза.

Треба поновити да је изложба *Рајни сликари* у облику какав јесте својеврстан приказ испољене мржње и безумља које се, као зла коб, наднело над српским народом. На њој се виде радови безброј пута освећени у збеговима и јуришима. Они су, попут светих икона, пренети у наше време, преносећи, истодобно, поруку о смислу сопственог опстајања. Дакле, њихова значења се не окончавају само у причи и пукој фактографији коју износи, чији је епилог безвремен, већ се смештају у шири друштвени контекст, у запретане слојеве свести многих генерација. Сигнали што их упућују навиру из немерљивих животних искушења, која се не смеју забравити јер се, зарад тога, плаћала висока цена. Ако будемо памтили, одагнаћемо неверицу и страх, који су уденути у наше вековно сопство и веру која нас је одржала. Стога овом пригодном показана дела заслужују сваки вид хвале, која се не може порећи.

Изложба, барем намах, одводи пажњу у протекла времена, у раздобље чију славу баштинимо и на њој градиме своје постојање. Она нас подстиче на одговорност према онима који су дали животе за земљу, ништа мање према нама, још више према онима који ће доћи после нас. Тиме се, барем унеколико, помера нагласак са индивидуалних ка општим, људским и цивилизацијским вредностима, које треба чувати за будуће нараштаје.

Верујем да овај и овакав избор презентованих радова, у овом времену, задобија додатни значај и значење. Скрећем пажњу на повампирене страсти које пристижу на адресу *Првог свејског рајна*. Намерно и грубо извртање одавно прихваћених, научно доказаних чињеница, невиђени погроми, најалост, почињу да попримају другачију конотацију. Ти подигнути гласови стреме ка преиспитивању историје и, дабоме, њеном прекрајању.

Поред осталог, и у томе почива смисао ове изложбе.

Треба одати признање Галерији РТС, која је имала слуха и смогла снаге да, након једног века, поново наметне размишљање о драматичном и најзначајнијем светском, европском и српском догађају 20. века, заправо да сенима српских јунака из тих ратова посвети дужну пажњу. Ехо њихове судбоносне борбе неће престати. Оваквим помињањем он ће надаље трајати у нашој свести.

Здравко Вучинић

23

52

14

35

43

15

9

17

19

18

12

20

1

4

34

11

30

13

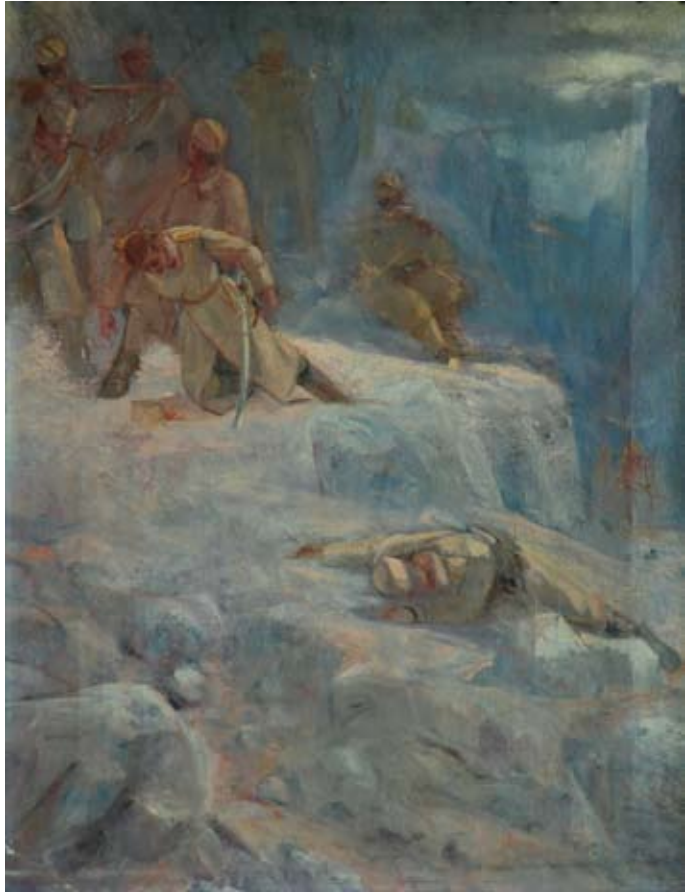
12

41

51

46

50

42

40

48

36

14

49

27

6

29

44

25

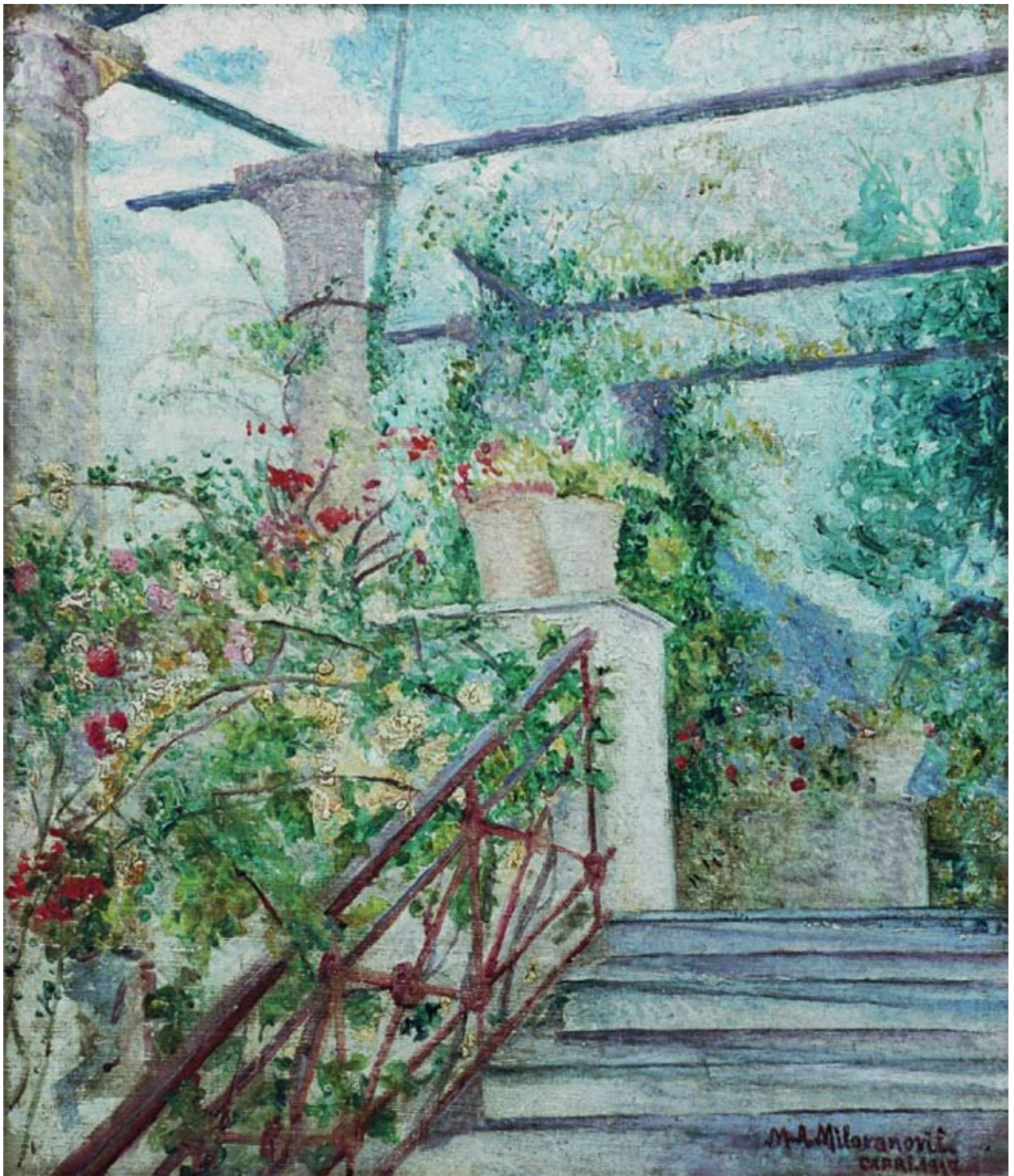

45

24

16

7

38

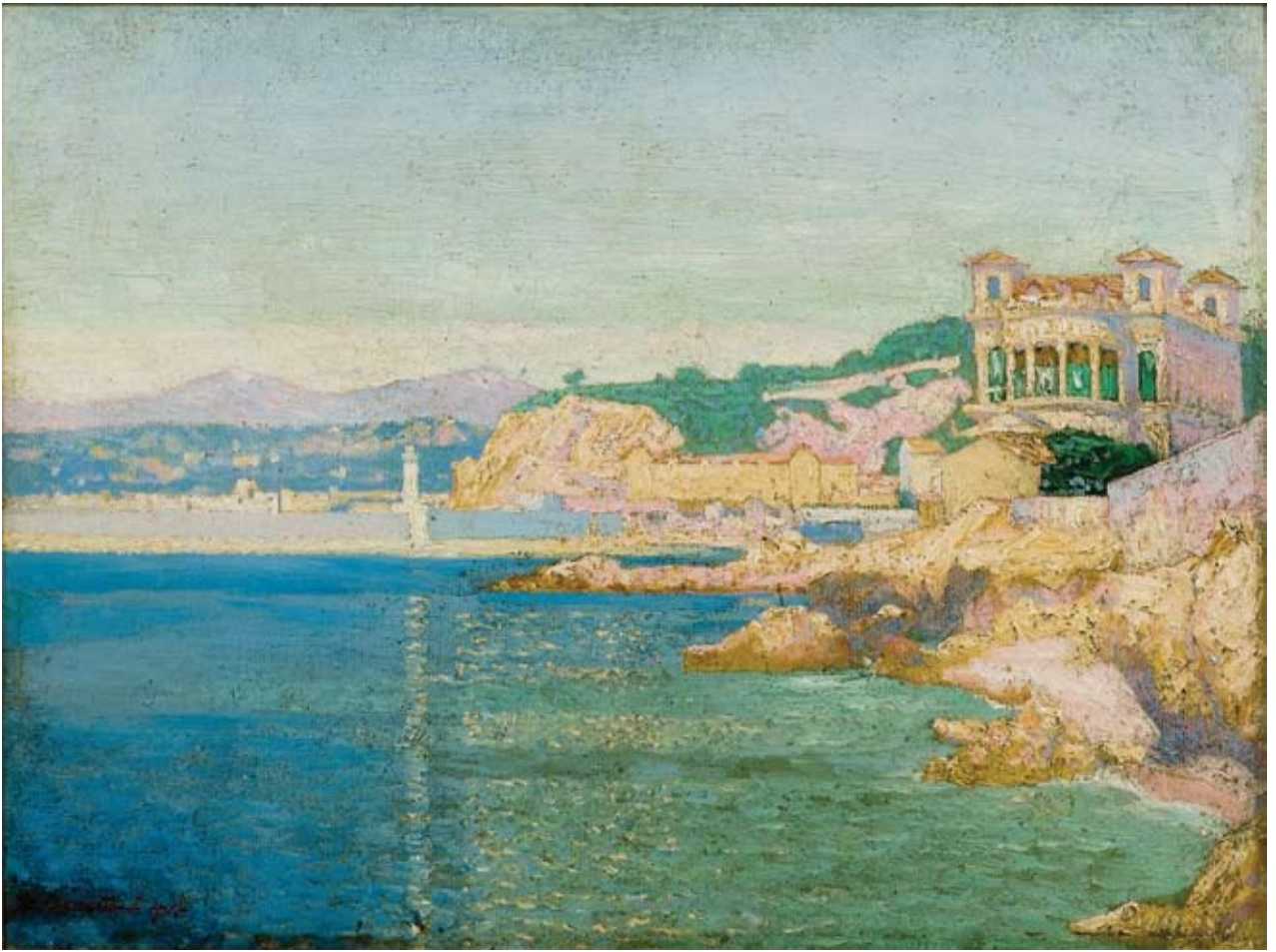

26

39

18

8

5

37

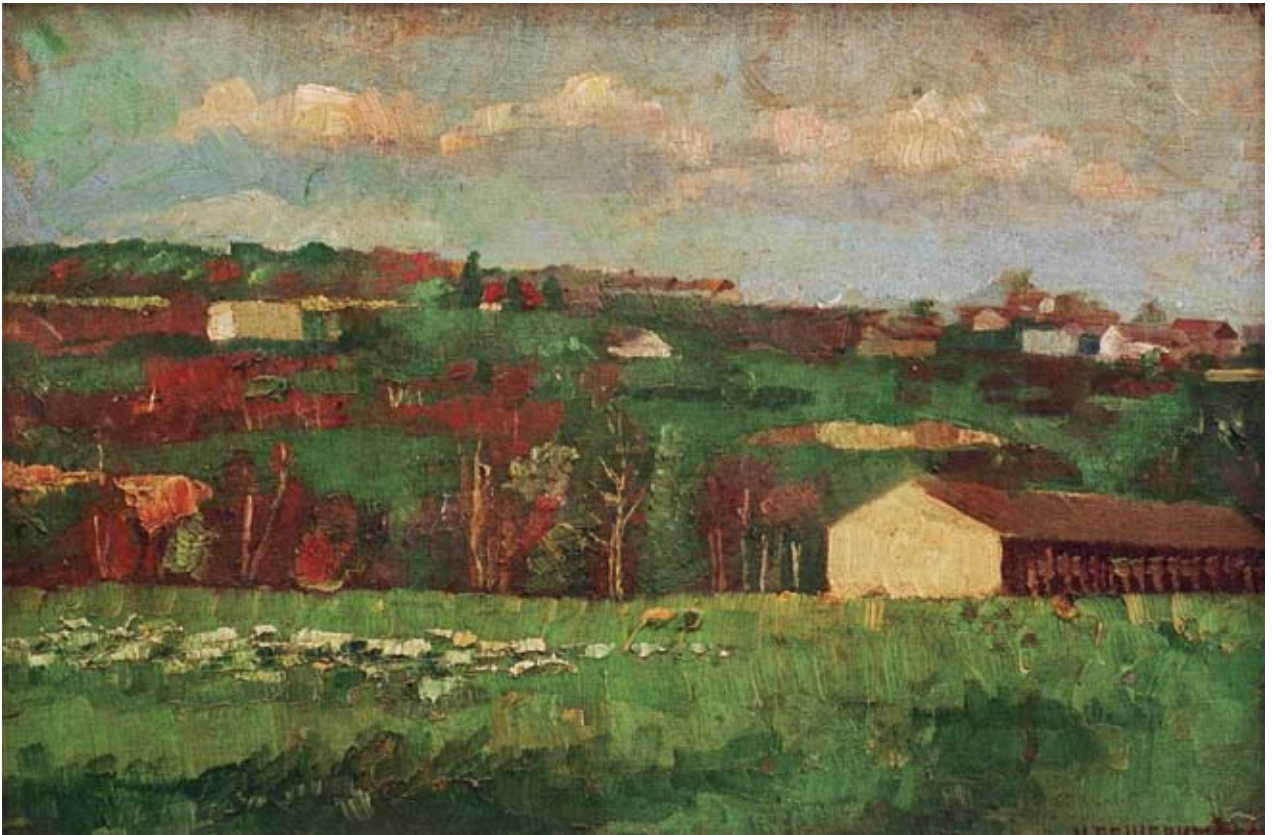
21

10

3

2

22

47

ВЛАДИМИР БЕЦИЋ

(Славонски Брод, 1886 – Загреб, 1954)

Учитељи су му били Бела Чикош и Менти Клемент Црнцић. Студирао је на Академији ликовних уметности у Минхену и кратко на Grande Chaumière у Паризу. Био је наставник у Уметничко-занатској школи у Београду.

Године 1914. ступио је као добровољац у српску војску, а онда је 1915. именован за ратног сликара.

1. **Везиров мосѝ**, 1915.
уља, пастел и акварел, 52 цм × 98 цм
вл. Војни музеј у Београду

НИКОЛА БЕШЕВИЋ

(Сплит, 1892 – Београд, 1970)

Учио је сликарство у Загребу и у Уметничкој школи у Београду. Школовање је наставио у Риму.

По избијању Првог светског рата јавио се као добровољац за борбу против Аустријанаца. Са српском војском се повлачио преко Албаније.

2. **Тоѝчигерско брдо**, 1912.
уље, 28,2 цм × 40,5 цм
вл. породица Петровић, Београд

ДРАГОСЛАВ ВАСИЉЕВИЋ ФИГА

(Крагујевац, 1895 – Крушевац, 1929)

Уписао се у Београду у Уметничко-занатску школу.

Године 1915. је мобилисан и распоређен као цртач при штабу Косовске дивизијске области. Са српском војском је, преко Албаније, доспео на Крф. Искрпљен и изнемогао, 1916. је пребачен на опоравак у Африку.

3. **Кућа са доксаѝом**,
уље, 25 цм × 40 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

БОГОСАВ ВОЈНОВИЋ ПЕЛИКАН

(Лесковац, 1894 – Београд, 1942)

Био је самоук. Сопственим залагањем је успео да доспе до завидних ликовних постигнућа и постане запажен сликар.

Учествовао је у балкаским ратовима и Првом светском рату.

4. **Моменаѝ ѝурског кумановског ѝораза**, 1912.
цртеж, 33,5 цм × 48,5 цм
вл. Милутин Поповић
5. **Вейтерник и Голо брдо**, 1918.
уље, 29,6 цм × 60 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

БЕТА ВУКАНОВИЋ

(Бамберг, 1872 – Београд, 1972)

Завршила је Школу за примењену уметност и Женску академију у Минхену. Приватно је учила код Антона Ажбеа. Током 1897. и 1898. боравила је у Паризу, а онда са Ристом Вукановићем долази у Београд и оснивају Уметничку школу, која 1905. прераста у државну Уметничко-занатску школу.

Учествовала је у балканским и у Првом светском рату као добровољна болничарка.

6. **Француски војници**, 1915.
оловка и акварел, 24,6 цм × 21,2 цм
вл. Војни музеј у Београду

ПАШКО ВУЧЕТИЋ

(Сплит, 1871 – Београд, 1925)

Студирао је сликарство у Сплиту и Венецији, а потом на минхенској Академији. Кратко време је провео код Антона Ажбеа.

У Првом светском рату учествовао је као ратни сликар.

7. **Пејзаж са Крфа**, 1916.
уље, 15 цм × 25 цм
вл. Миомир Мики Стаменковић
Београд

8. **Моѝив са Крфа**, 1917.
уље, 27 цм × 37 цм
вл. Небојша Шапоњић, Београд

ДРАГОМИР ГЛИШИЋ

(Ваљево, 1872 – Београд, 1957)

Завршио је Прву сликарску и цртачку школу Кирила Кутлика. Студије сликарства је наставио у Минхену, на Академији ликовних уметности и Школи за примењену уметност.

У балканским ратовима је био писар, док је у Првом светском рату, после повлачења у Солун 1916, постављен за ратног сликара.

9. **Порѝреѝ срѝског официра са шлемом**, 1917.
уље, 39 цм × 33 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

10. **Положај на црвеној земљи**, 1917.
уље, 33,7 цм × 46,5 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

МАЛИША ГЛИШИЋ

(Београд, 1885 – Ниш, 1915)

Учио је у Уметничко-занатској школи у Београду код Ристе Вукановића, а потом је студирао на Академији ликовних уметности у Минхену.

Учествовао је у балканским ратовима, док је у Првом светском рату суделовао у одбрани Београда, а потом је, при повлачењу, с војском стигао до Ниша.

11. **Пали војник**, 1913.
уље, 32 цм × 21 цм
приватно власништво

12. **Војна кухиња**, 1913.
уље, 39 цм × 45 цм
вл. Веселин Мињевић

МИЛОШ ГОЛУБОВИЋ

(Крагујевац, 1888 – Београд, 1961)

Прва знања из сликарства стекао је у Првој српској сликарској и цртачкој школи Кирила Кутлика, а потом је похађао Уметничко-занатску школу. Боравио је у Бечу, Будимпешти, Минхену и Лозани. Кратко време је студирао сликарство у Москви, а потом на Уметничкој академији у Прагу.

Као војни обвезник учествовао је у Другом балканском рату, а од 1914. у Првом светском рату. После преласка Албаније, по приспећу у Солун, 1917. је именован за ратног сликара.

13. **На крају моѝи – Крф**, 1916.
гваш, 24,5 цм × 36 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

14. **Порѝреѝ Живорага Насѝасѝјевића**, 1916.
уље, 21 цм × 32 цм,
вл. Миомир Мики Стаменковић
Београд

МИЛИВОЈ ДЕЈАНОВИЋ

(Нови Сад, 1883 – Нови Сад, 1938)

О њему се мало зна. Могуће је да је у питању сликар који се ликовно образовао у некој уметничкој школи или чак на академији.

Према сачуваној слици Српски војник, учествовао је у Првом светском рату. Тада је неко време боравио у Риму.

15. **Срѝски војник**, 1919.
уље, 62 цм × 40 цм
вл. Војкан Дојчиновић, Београд

ВАСА ЕШКИЋЕВИЋ

(Ириг, 1867 – Нови Сад, 1933)

Учио је сликарство у Уметничкој школи у Петрограду, а онда је завршио Академију ликовних уметности код Рјепина.

По избијању Првог светског рата 1914. јавља се као добровољац у српску војску. Прешао је Скадар и Албанију. На Крфу је 1916. на личну молбу одређен за ратног сликара.

16. После похода Бугарогерманаца на коши 12–12, 1916.

уље, 60 цм × 90 цм
вл. Милош Петковић, Београд

17. Из Македоније, 1917.

уље, 62 цм × 100 цм
вл. Милош Петковић, Београд

18. Село Бач на Црној реци, 1916.

уље, 45 цм × 75 цм
вл. Милош Петковић, Београд

19. Село Рожаје – ирпиком голаска њрвих српских одрега у њега 1915. – Легендарно повлачење српских војника кроз Албанију

вл. Лазар Радивојевић, Рума

20. Излазак српске

војске на море, 1916.
уље, 90 цм × 200 цм
вл. АТП Ласта, Београд

БРАНКО ЈЕВТИЋ

(Београд, 1886 – погинуо код Битоља, 1916)

Сликарску школу је учио код Кирила Кутлика, а потом код Ристе Вукановића. У Прагу је био на сликарској академији.

Учествовао је у балканским ратовима. У Првом светском рату је учествовао у одбрани Београда.

21. Предео,

уље, 20,3 цм × 27 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

ДАНИЦА ЈОВАНОВИЋ

(Бешка, 1886 – Петроварадинска тврђава, 1914)

Учила је сликарство у Уметничко-занатској школи у Београду, а од 1911. до 1914. у женској школи у Минхену.

По избијању Првог светског рата Аустријанци су је, као провереног српског патриоту, осудили на смрт и стрељали.

22. Сељанка са кошаром

уље, 34,5 цм × 34,5 цм
вл. Зоран Вујичић, Београд

КОСТА ЈОСИПОВИЋ

(рођен крајем XIX века – Скопље, 1919)

Учио је код Ристе Вукановића у Уметничко-занатској школи. Као стипендиста је упућен у Минхен на студије, које је убрзо напустио.

Учествовао је балканским ратовима. По избијању Првог светског рата ставио се на располагање српској Врховној команди. Неколико пута је рањаван и лечен.

23. Аушориреј у војничкој униформи, 1918.

уље, 51 цм × 37,5 цм,
вл. Ђуро Поповић, Нови Сад

КОСТА МИЛИЧЕВИЋ

(Скадар, 1887 – Београд, 1920)

Уписао се у Прву српску сликарску и цртачку школу Кирила Кутлика, коју је, након три године, напустио. Кратко време се усавршавао у Прагу, Бечу и Минхену.

По избијању Првог светског рата је мобилисан. Прво се нашао у Велесу, а онда је преко Албаније доспео на Крф. Као ратни сликар Врховне команде радио је у атељеу у Солуну, а онда се поново нашао на Крфу.

24. Црква са чеширесима, 1918.

уље, 24,3 цм × 29 цм
приватно власништво

25. Предео са Крфа, 1918.

уље, 20,7 цм × 30 цм
приватно власништво

26. Моштив са Крфа, 1916–1917.

уље, 20,6 цм × 30 цм
вл. Веселин Мињевић, Београд

27. На гробу српског војника, 1919.

оловке у боји, 20,6 цм × 30 цм
вл. Веселин Мињевић, Београд

МИЛАН МИЛОВАНОВИЋ

(Крушевац, 1876 – Београд, 1946)

Најпре се уписао у Прву сликарску и цртачку школу у Београду код Кирила Кутлика; пошто ју је напустио, у Минхену је ступио у атеље Антона Ажбеа, а онда је завршио Академију ликовних уметности. У Паризу је учио на Академији Колароси и École des Beaux-Arts.

Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату, потом је упућен на опоравак на Капри и у Францку.

28. Моштив са Кајрија, 1917.

уље, 45 цм × 38 цм
приватно власништво

29. Објавник на

Мачковом камену, 1915.
уље на картону, 23,3 цм × 31,4 цм
вл. Зоран Вујичић, Београд

МИХАИЛО МИЛОВАНОВИЋ

(Ужице, 1880–1941)

Учио је сликарство у Минхену у приватној школи Антона Ажбеа. На Академију ликовних уметности у Минхену уписао се 1905. године.

Прешао је Албанију, а потом је на Крфу и у Солуну боравио у својству ратног сликара.

30. Мршвачки мир, 1917.

уље, 50,4 цм × 61 цм
вл. Војни музеј у Београду

31. Аршиљерци, 1913–1914.

уље на платну, 67,5 цм × 61,5 цм
вл. Војни музеј у Београду

32. Турци на Куманову, 1913–1914.

уље на платну, 110 цм × 116 цм
вл. Војни музеј у Београду

33. Одмор рајника, 1913.

уље, 75 цм × 79 цм
приватно власништво

СТЕВАН МИЛОСАВЉЕВИЋ

(Опово, 1881 – Дубровник, 1926)

Школу за наставника цртања завршио је у Пешти, а Уметничку академију у Минхену.

У балканским ратовима је учествовао као болничар. У Првом светском рату био је добровољац. Ратни сликар је постао 1916. и у том својству се нашао у Солуну.

34. После окршаја на Црним чукама, 1917.

уље, 50 цм × 94 цм
вл. Војни музеј у Београду

35. Пориреј Симке Јовановић као болничарке, 1918.

пастел, 32 цм × 46 цм
вл. Зоран Вујичић, Београд

МИЛУТИН МИХАЈЛОВИЋ

(Београд, 1884 – Београд, око 1963)

Почео је 1905. да учи сликарство у Минхену, а након две године је прешао на Академију уметности у Берлину.

36. Извидница, 1918.

уље на картону, 26 цм × 35,5 цм
вл. Ђорђе Момировић, Београд

ЕМАНУЕЛ МУАНОВИЋ МАША

(Сремски Карловци, 1886 – Београд, 1944)

Поуке из сликарства стекао је у школи Кирила Кутлика, а онда је кратко био у Паризу на усавршавању.

У Првом светском рату преко Албаније доспео је на Крф, одакле је упућен у Добровољачку дивизију у Русију.

37. Моштив са Крфа, 1916.

уље, 21 цм × 31 цм
вл. Милутин Поповић, Београд

ЖИВОРАД НАСТАСИЈЕВИЋ

(Горњи Милановац, 1893 – Београд, 1966)

Сликаство је учио у Уметничко-занатској школи у Београду, док је студије наставио у Минхену, приватно и на Академији.

По избијању Првог светског рата био је мобилисан. Радио је у склопу Штаба у ратном атељеу, а онда је прешао Албанију и стигао на Крф. Служио је у чину резервног потпоручника када је 1916. одређен за сликара и фотографа.

38. Солун, 1918.

уље, 22 цм × 25 цм

вл. Ненад Живановић, Београд

ДРАГОЉУБ ПАВЛОВИЋ

(Београд, 1875–1956)

Завршио је иконописну школу у Сергејеву код Москве. Студирао је у Минхену, у приватном атељеу Хајнриха Книра и код Антона Ажбеа.

Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату. Био је ратни сликар при штабовима I, II и III армије.

39. Са Кајмакчалане – Положај III српске армије, 1916.

уље на платну, 60 цм × 150 цм

вл. Милутин Поповић, Београд

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ

(Пожаревац 1888 – Београд 1950)

Учио је сликарство у Уметничко-занатској школи у Београду. Студије је наставио на Академији у Минхену, коју је напустио због учешћа у балканским ратовима.

Био је борац и сликар. Учествовао је у Првом светском рату. После повлачења преко Албаније био је на Солунском фронту. Разболео се од маларије, те је из Солуна пребачен на лечење у Тунис.

40. У болници, 1917.

акварел, 26 цм × 37,5 цм

вл. породица Јовичић, Београд

41. Алегоријска композиција – Сећање на Крф, 1917.

уље на платну, 53 цм × 79 цм

вл. Милутин Поповић, Београд

НАДЕЖДА ПЕТРОВИЋ

(Чачак, 1873 – Ваљево, 1915)

Учила је код Ђорђа Крстића. Похађала је Прву српску и цртачку школу Кирила Кутлика, док је студије сликарства наставила у приватним школама Антона Ажбеа и Јулијуса Екстера у Минхену.

На вест о избијању рата вратила се у земљу и као болничарка учествовала у балканским ратовима. После објаве Првог светског рата са лечења из Венеције упутила се у Србију и јавила Врховној команди за распоред. Почетком 1915. кратко је боравила у Скопљу, а потом се, по сопственој жељи, нашла у пољској болници у Ваљеву, где је умрла од пегавог тифуса.

42. Призрен, 1913.

уље, 21 цм × 36 цм

приватно власништво

ВАСА ПОМОРИШАЦ

(Модош, 1893 – Београд, 1961)

Сликаство је учио код Стевана Алексића, потом се нашао у Минхену, где се уписао на Уметничку академију.

Борио се на Солунском фронту. Пошто је био тешко рањаван, додељен је Врховној команди као ратни сликар.

43. Чежња за ошацибином, 1918.

уље, 28 цм × 34 цм

вл. Војни музеј у Београду

44. Чежња, 1918.

акварел, 19,5 цм × 31 цм

вл. Милутин Поповић, Београд

БОРИВОЈЕ К. РАДЕНКОВИЋ

(Јагодина, 1871 – Београд, 1952)

Прве поуке из сликарства добио је код Стеве Тодоровића и Ђорђа Крстића. Студије сликарства је наставио у Русији и Паризу.

Прешао је Албанију и био на бојиштима, док је крај рата дочекао радећи у Црвеном крсту у Женеви.

45. Корзика, 1917–1918,

уље, 16,5 цм × 29 цм

вл. Стана Крстић, Београд

ПЕТАР РАНОСОВИЋ

(Једрене, 1858 – Београд, 1918)

Учио је сликарство на Академији ликовних уметности у Минхену.

Учествовао у руско-турском и српско-бугарском рату, а онда га је Живојин Мишић, 1912. поставио за ратног сликара.

46. Кроз Албанију, 1912.

уље, 41 цм × 31,7 цм

вл. Војни музеј у Београду

ВЕЉКО СТАНОЈЕВИЋ

(Београд, 1892–1967)

Завршио је три године Уметничко-занатске школе у Београду.

По избијању Првог светског рата као добровољац је преко Албаније стигао на Крф. Пошто се разболео, упућен је на рад у Топографско одељење Врховне команде.

47. Крф, 1916.

уље, 23 цм × 35 цм

вл. Ненад Живановић, Београд

РАДОМИР СТЕВАНОВИЋ

(Јагодина, 1889 – Београд, 1970)

Похађао је Уметничко-занатску школу у Београду. Студирао је на Високој уметничкој школи за примењену уметност у Минхену.

У Првом светском рату учествовао је као болничар. После преласка Албаније дошао је на Крф, одатле на Солунски фронт, где је постављен на дужност ратног сликара при Штабу II армије.

48. Српски војник и

Африканац на магарцу, 1917.

уље 60 цм × 79,2 цм

вл. Милутин Поповић, Београд

НИКОЛА ЏАНГА

(Београд, 1892–1960)

Похађао је Уметничко-занатску школу у Београду. Студије сликарства је наставио на Уметничкој академији у Берлину.

Био је војни обвезник у ђачкој чети у Скопљу. При повлачењу био је тешко рањен и заробљен. До 1918. налазио се у заробљеничким логорима у Аустрији и Ашаху у Мађарској.

49. На гробу српског официра, 1917.

уље на платну, 33 цм × 53,5 цм

вл. Милутин Поповић, Београд

ТОДОР ШВРАКИЋ

(Приједор, 1882 – Сарајево, 1931)

Похађао је Уметничко-занатску школу Ристе Вукановића, потом је наставио студије на Ликовној академији у Прагу.

Као добровољац у балканским ратовима био је ратни сликар српске Врховне команде. По избијању Првог светског рата Аустријанци су га, као познатог патриоту, интернирали у Арад.

50. Прелазак преко Албаније, 1921.

уље на платну, 180 цм × 130 цм

вл. Нада Перовић Балетић, Београд

51. Мученици за слободу

уље на платну, 120 цм × 95 цм

вл. Нада Перовић Балетић
Београд

52. Трубач, 1912.

уље на картону, 34,6 цм × 40 цм

вл. Миленко Мачкић, Београд

